

KRIGETS RUBBADE NERVBANOR OCH SJÄLSLIGA SKAM

// MILITÄRHISTORIA ÄR HISTORIA OM SAMTIDEN //

Vad innebär det att se på Finlands traumatiska krigsminnen som en myt om hjältemod som borde rivas ned? **Ville Kivimäki** stötte under arbetet med sin doktorsavhandling på oroande frågor om forskarens roll i mötet med det nationella.

Text: Ville Kivimäki

Under julen år 1945 trängde sig en ung man in i en kyrka i Tammerfors mitt under gudstjänsten, gick fram till altaret och började högljutt be om Guds nåd. Församlingen blev obehagligt berörd och gudstjänsten fick avbrytas. Polisen fick tag i mannen fyra dagar senare. Han befann sig i ett förvirrat tillstånd. Det framkom att han rymt från det närbelägna Pitkäniemi mentalsjukhus dit han förpassades tillbaka. Där bedömde man att han fått en schizofren attack och ordinerade honom en kombination av insulinkoma och elchocker. Mannen skickades slutligen hem till sommaren. Enligt psykiatern hade behandlingen gjort honom lugn, saklig och organiserad, men å andra sidan även "märkligt slö, färglös och uttryckslös".

Mannen i fråga hade även tidigare fått psykiatrisk vård. Sommaren 1944 hade han fungerat som frontofficer i de hårdaste försvarsstriderna på Karelska näset, vid Tali-Ihantala. Enligt hans egen berättelse skulle han leda "alldes unga pojkar" som helt tappade fattningen under artilleribeskjutningen. Den extrema nervpåfrestningen gjorde att även den unge löjtnanten till slut fick en allvarlig psykisk störning. Under resan till fältsjukhuset hade han rivit bort gradbeteckningarna från sin uniform och ännu på militärsjukhusets psykiatriska avdelning var han komplett förvirrad, hade tappat all tidsuppfattning och visste inte var han befann sig. Stundvis höll han en märklig och högljudd religiös predikan.

För många finländare är de två krigen under åren 1939 till 1944 ännu idag ett slags kyrka som står mitt i vårt samhälle. Där förvaras och upprepas berättelsen om vem vi finländare egentligen är. För många är den där berättelsen som ett heligt evangelium, för en del är den en biblisk lidandeberättelse, ett passionsspel. Ofta har berättelsens innehåll förvandlats till en liturgi som man lyssnar på för traditionens skull och bara med ena örat. Historieforskarna ser i kriget

Enligt psykiatern hade behandlingen gjort honom lugn, saklig och organiserad, men å andra sidan även "märkligt slö, färglös och uttryckslös".

en myt som ständigt åter måste stickas hål på. Författare, konstnärer och journalister har i kriget hittat en outsinlig inspirationskälla för diskussioner om finländarnas identitet och självbild. När man velat provocera eller ifrågasätta, har det ibland varit tröttsamt lätt att angripa krigets ikoner. Som motvikt till bildstormarna har andra byggt egna helgonkulturer kring krigsårens mest kända personligheter. Under årens lopp har församlingen fått höra mycket olika predikningar i krigets kyrka: från svavelosande moralkakor till fromsint terapirat, enligt vilket alla får vara delaktiga i den gemensamma nattvarden. Emellanåt har man i kyrkan diskuterat kritiskt om dogmer och begångna misstag, emellanåt har det krävts tyst lydnad och enighet utan motsägelser.

Kyrkan som metafor för krigets minneskultur spelar an på krigets märkliga anknytning till det heliga. Detta gäller inte bara religiöst troende människor utan finländarna över lag, till stor del helt oberoende av vad de i övrigt anser om kriget. Kyrkan står mitt i byn, den är dess symboliska mittpunkt. Det som sägs inom kyrkans

väggar förefaller stå i direkt förbindelse med samfundets grundläggande betydelser och mytiska rötter. Detta gäller även för kriget, såsom **Ilona Pajari** och **Tuomas Tepora** visar i sin forskning. Såväl att vara finländare i allmänhet som stereotyperna för den finske mannen och den finska kvinnan återspeglas i kriget. Sådana som man föreställer sig att vi var i kriget, sådana föreställer man sig att vi i grund och botten är även i dag. Över 80 procent av de unga finländska männen utför fortfarande sin militärtjänstgöring. I den här moderna initiationsriten förenas oskiljaktigt krigets förpliktande traditioner med vad det innebär att växa upp till en man.

Kyrkan omges av gravgården, från vilken den mytiska upplevelsen av kriget hämtar sin verkliga kraft. Inför den har vi alla skäl att stilla oss. Oavsett alla krigets omtvistade

och motstridiga innebörder, förorsakade kriget inte bara finländarna en "förlust" på cirka 100 000 personer, utan det dödade nästan 100 000 spirande unga liv, med alla deras förhoppningar, farhågor och förväntningar på livet. Överlägset flest bland de stupade var unga män i tjugoårsåldern. De här ynglingarna var fortfarande sina mödrars och fäders söner, det vara bara några år sedan de konfirmerats. När de rycktes från skolbänken till fronten drömde de flesta av dem fortfarande bara om en egen parrelation, en familj och ett yrke. Kriget berövade föräldrarna deras ögonsten, det tog den bästa vännen och den första kärleken. Och detta på båda sidor om fronten: också den stupade sovjetiske soldaten hade i sin plånbok ett brev från sin mor och ett foto av sin flickvän.

Krig förs med unga människor. Och de unga män och kvinnor som överlever kriget har fått bära sina minnen av de där åren genom långa årtionden ända fram till i dag. För något år sedan ringde en över åttioårig kvinna till mig. Hon presenterade sig inte men berättade att hon hade tjänstgjort på militärsjukhuset i Åbo under fortsättningskriget. Hon ville berätta att hon aldrig glömt de sårade soldaternas skakade pojksikten när de sommaren 1944 på bårar lastades ner från tågagnarna. I tusentals sådana här minnen lever kriget fortfarande bland oss. Vi, som inte upplevt kriget, kan aldrig fullt ut förstå dessa erfarenheter, hur mycket vi än skulle vilja det.

De döda tiger, och vi människor är dåliga på att uthärda tystnad. Gravgårdens tunga stämning lockar oss människor att tillskriva den betydelser. Många talar vackert till de döda, som om de talade till sina närmaste, och tröstar på det viset sig själva. Men ju färre det finns kvar för vilka det var fråga om smärtsamma personliga förluster, desto hämningslösare verkar somliga andra tala för de stupades del. Som värst kan kriget tas i besittning som drivkraft för trångsint nationalism och rasism, som om detta vore krigsgenerationens mest bestående arv. Å andra sidan har kriget varit ett sätt att knyta an till nationen. Till exempel för Finlands romska och judiska minoriteter har det varit viktigt att framhäva att även de var med och att även de alltså framburit sitt offer på det gemensamma altaret.

Kriget är en nationell fixpunkt. I närheten eller avståndet till den punkten mäter man fortfarande upp samhällets gränslinjer. Med dessa gränsdragningar bygger man lätt hierarkier, fastän ett centralt drag i den finska krigserfarenheten har varit att betona den nationella och kollektiva enheten. Som måttenhet för avståndet fungerar ofta mängden lidande, som om lidandet i det förgångna vore även vårt lidande. Under de senaste åren har man börjat tala mer allmänt om krigets trauman, vilket är viktigt. De har berört tusentals finländska familjer på ett mycket konkret sätt. Men även här syns krigets speciella ställning som en samfundets spegel. Även trauman tenderar att bli en kollektiv egendom: vi alla – i tredje eller rentav fjärde generation – bär på krigets

trauman. I sin mest förenklade form förklarar man hela finländskheten med krigets trauman. Väsentliga skillnader suddas ut; traumat blir vår gemensamma egendom. Någonting i den här kollektiviseringen av lidande och trauma irriterar mig. Som värst blir det en offer- och identitetspolitik som använder sig av det förflutnas verkliga lidande.

Efter kriget fortsatte i synnerhet krigsinvalidernas prövningar, och många av dem fick uppleva likgiltighet och kallsinighet från samhällets sida. Men allmänt taget har man inte förknippat någonting skamligt med deras sår, tvärtom. Fysiska krigsskador har varit stigman i ordets kristna betydelse – alltså bevis på offer och martyrskap. När fysiska stigman saknats och såren varit osynliga själsliga skador, har de alltför ofta förknippats med ett annat slags stigma: skam, feghet och sinnessjukdom.

Varför har fysiskt lidande ansetts vara – symboliskt uttryckt – förädlade medan psykiskt lidande ansetts vara suspekt och föraktligt? Här återspeglas krigets nationella offertanke rakt på kärnan i den kristna tron, enligt vilken det kroppsliga offret är en inlösen för själarnas upp-

ståndelse. Ätminstone som analogi utsträckte sig det här tankesättet även till den medicinska vetenskapen och den finländska militärpsykiatrin. Under kriget och långt därefter förhöll man sig med större förståelse till psykiska störningar när de ansågs bero på en fysisk hjärnskada. Ännu idag blir posttraumatiskt stressyndrom på något vis mer äkta eller mer verkligt när det kan förklaras med hjärnans kemi eller andra fysiska orsaker.

De soldater som tappade förståndet under kriget var fysiskt oskadade, men ändå genomförs deras kroppar av krampryckningar, de paralyserades, de skrek, tappade tal förmågan och skakade okontrollerat, som om de verkligen sårats. Den tidens tvivlande Tomasar – officerare, psykiatiker och andra – krävde synliga bevis på att de var sårade. När man inte hittade sådana bevis, blev soldaternas nakna symboler för ett våld utan den kristna offertankens mening. Därför ansåg man dem vara "störda", "simulanter", på finska "tärähtäneitä", alltså omskakade eller rubbade. En soldat som tappade förståndet på krigets offeraltare, eller som kände alltför mycket fruktan, väckte samtidigt en obekvämlig fråga: Tänk om det var någonting sinnessjukt med själva den situation där nationer ledda av gamla män tävlade om att skicka ut hela årsklasser av unga män för att slakta varandra? Tänk om psykisk störning var en helt normal reaktion? Mycket enklare än att svara på den frågan var att skjuta över skulden för de psykiska störningarna på soldaterna själva.

Borde man då riva krigets kyrka? Någon gång i tiden kunde även en historiker mycket väl fungera som präst, men nu förtiden skulle det kännas opassande. Det är fråga om en urgammal konflikt mellan tro och vetande. Å andra sidan kan även kritiska historieforskare göra ett kategorifel om de ser myterna om det förflutna enbart som lögnaktiga kulisser som

Kyrkan som metafor för krigets minneskultur spelar an på krigets märkliga anknytning till det heliga.

måste avslöjas och rivas ner. Sanningen hittas ändå inte alltid där någonstans bakom myten: betraktat på mytologins nivå är myten och upplevelsen av det mytiska sanna i sig själva. Det är självklart att kriget och dess myter måste belysas med hjälp av kritisk kunskap. Men historikern som skall punktera myterna, som klampar in i kyrkan för att fördriva all känsla av helighet, driver lätt också bort sitt eget undersökningsobjekt.

När jag inledde arbetet med min avhandling, tänkte också jag att min viktigaste uppgift var att avslöja krigets verkliga brutalitet och därigenom montera ned den mytiska hjältebilden. Det tycker jag fortfarande är en mycket viktig uppgift. Under arbetets gång har jag ändå kommit att förstå, att det är lika viktigt att peka på de bestående och sammanhållande betydelser som hjälpte så många att trots allt bevara sin mentala hälsa under ofta ofattbart våldsamma förhållanden. Uppfattningen om en gemensam, kollektiv erfarenhet och historia spelade här en viktig roll. Nyliberalismens apostel **Margaret Thatcher** deklarerade med sin oförlikneliga uppblåsthet att någonting sådant som samhället inte existerar. Och så är det också, om man kan få folk att tro att det är så. Det samma gäller den gemensamma historien. Under de senaste årtiondena har vi historiker blivit mycket skickliga nedrivare i förhållande till den "nationella historien". Det är bra, i den mån det handlar om en utestängande och nationalistisk bild av det förflutna utan några som helst sprickor. Men enbart att riva ner och sticka hål på myterna kan inte vara historieskrivningens enda syfte. Om historikerna inte skriver berättelser om det förflutna som upplevs som gemensamma erfarenheter så kommer någon annan att göra det. Den där andra skribenten har inte nödvändigtvis sådana dygder som kritiskt tänkande, opartiskhet, objektivitet och ett brett perspektiv på sin agenda.

I kyrkans förrum står fortfarande en man, som i artillerikoncentrationen förlorat såväl minnet som förståndet. Jag känner på mig att ynglingen som rymt från den militärpsykiatriska avdelningen och ber om nåd i sin ångest fortfarande stör kyrkfolkets självgoda lugn. Hans förvirrade predikan verkar inte riktigt klok och förorsakar en obehaglig oro. Några skulle fortfarande vilja avlägsna honom från kyrkan, andra skulle vilja skicka honom att lugna sig till en förståelsefull självvårdares mottagning. Gudstjänsten lyckas han i alla fall avbryta. Det minsta vi kunde göra vore att äntligen rycka upp den djupt rotade slingerväxt av skam som vuxit sig fast i soldaternas psykiska störningar. När jag för några år sedan läste om hur finländska soldaters söner mindes sina pappor, var ett centralt tema upplevelsen av att växa upp i skuggan av jättelika träd. Männen som återvänt från kriget för att återuppbygga landet och deras storverk kändes ojämförliga; de satte måttstocken för manlighet så högt att sönerna aldrig kunde nå den. Kanske en förståelse av de finländska soldaternas psykiska rubbningar och sammanbrott kan mjuka upp de skarpa skuggorna av de där träden? Unga män på fronten var rädda – var och en av dem. Vanligen var de ensamma med sin rädsla och djupt skamsna över den. Är det inte dags att vi slutar vara rädda för deras rädsla?

Översatt från finskan av **Anders Ahlbäck**.

Texten är en något ändrad version av Ville Kivimäkis *lectio praecursoria* till doktorsdisputation vid Åbo Akademi. Kivimäkis avhandling heter *Battled nerves: Finnish soldiers' war experience, trauma, and military psychiatry, 1941–44* och är publicerad av Åbo Akademis förlag.

Om historikerna inte skriver berättelser om det förflutna som upplevs som gemensamma erfarenheter så kommer någon annan att göra det.

Ville Kivimäki är filosofie doktor i historia. Kivimäki är årets Finlandia-pristagare i kategorin facklitteratur. Boken baseras på hans doktorsavhandling.